

KRZYSZTOF ROJEK

(Lublin)

SEMIKOMPATYBILIZM J. M. FISCHERA W KONTEKŚCIE ALTERNATYWNYCH MOŻLIWOŚCI DZIAŁAŃ

Artykuł porusza kwestię relacji zachodzącej między wolną decyzją, wolnym działaniem (jako możliwością działania alternatywnego) oraz moralną odpowiedzialnością za czyn. Dwa ostatnie uzupełniają będą opis semikompatybilistycznego modelu dwuetapowego, zaś często przytaczanym przykładem będzie występowanie kontrfaktycznego interwenta. Dla ukazania historycznych podstaw relacji między alternatywnymi możliwościami i moralną odpowiedzialnością wybrałem myśl Stagiryty ze względu na jej fundamentalne znaczenie dla rozwoju problemu odpowiedzialności moralnej, choć jako równie trafny przykład mogłaby służyć dojrzała koncepcja możliwości działania niekoniecznego, prezentowana przez Williama Jamesa¹. Główną część artykułu stanowią będą krytyczne komentarze do tez Johna Martina Fischera, prezentowanych przez niego w wybranych publikacjach poświęconych zagadnieniu kontroli oraz moralnej odpowiedzialności. Część wspomnianych tekstów Fischera napisana została wspólnie z Markiem Ravizzą, w artykule nie będą jednak dokonywał różnicowania wspólnych im wniosków, ograniczę się tym samym do stanowiska autora semikompatybilizmu. Całość namysłu porządkować będą przykłady z artykułu Harrego Gordona Frankfurta *Alternate Possibilities and Moral Responsibility* (1969) oraz ich kontrprzykłady podawane przez Fischera i Ravizę (1991).

¹ Zachęcam tym samym zainteresowanego czytelnika do lektury ontologicznych dzieł pragmatysty, zwłaszcza: *The Dilemma of Determinism* (1884); *Are We Automata?* (1879) oraz *The Question of 'Free Will'* (1890).

1. Zarys podstawowych pojęć

Rozważmy w pierwszej kolejności zakres inkompatabilizmu. Jako jednego z prekursorów owego stanowiska można uważać już przedstawiciela myśli stoickiej, Chryzypa. Chryzyp reprezentował pogląd znany później jako standardowy argument przeciw wolnej woli². Ów pogląd głosi, iż nie sposób pogodzić wolnej woli z determinizmem przyczynowym. Jeżeli bowiem ciąg przyczynowy w konieczny sposób warunkuje każde działanie podmiotu, nie sposób na tej podstawie przyjąć, aby jego działanie mogło być „wolne od”. Staje się również wątpliwe, czy działanie podmiotu faktycznie jest *jego* działaniem, ponieważ decyzja stanowi konieczny skutek ciągu uwarunkowań, nie zaś wyraz jednostkowej autonomii podmiotu. Konieczność warunkowana przez związek przyczynowy jest zatem dla inkompatabilistów nie do pogodzenia z istnieniem wolnej woli.

Argumentacja ze strony libertarianizmu (metafizycznego) dopuszcza z kolei indeterministyczne działanie ze strony podmiotu. Falsyfikują tym samym zupełność determinizmu, zostawiając tym samym podmiotowi pole dla autonomii. Inkompatabiliści zarzucają zwolennikom indeterminizmu, iż czynnik indeterministyczny stanowi co najwyżej nieznaczne przesunięcie problemu. Czynnikiem przypadkowy (*chance*), o którym mowa, mogący niezapowiedzianie pojawić się w łańcuchu przyczynowo-skutkowym, może stanowić wyłom w ciągu zdarzeń koniecznych. Wedle libertarian podmiot posiada władzę decydowania, której przyczyny nie są w stanie całkowicie zdeterminować, co stanowić ma argument na rzecz ich koncepcji wolności. Libertarianizm postuluje wolność woli, choć podkreśla, iż istnienie *liberum arbitrium* wymaga ustąpienia jej miejsca przez ograniczenie determinizmu przyczynowego (tzn. podważenia jego zupełności). W odpowiedzi na tezę libertarianizmu inkompatabiliści zauważają jednak (a z ich argumentacją trudno się w mojej opinii nie zgodzić), że ów wyłom w łańcuchu przyczynowo-skutkowym, jaki stanowi przypadek, nie zwiększa w żadnym stopniu ani ludzkiej władzy nad zdarzeniami, ani autonomii podmiotu. Przypadek stanowi nowy rodzaj determinacji, jest to wciąż determinacja zewnętrzna, pozostająca poza władzą podmiotu. Podmiot nie generuje przypadków, może im natomiast ulegać nie w wyniku własnej, autonomicznej decyzji, lecz właśnie z wystąpienia przypadku w świecie. Wolny podmiot odpowiada zarówno za swoje decyzje jak i powstałe w ich skutek czyny. Ponieważ nie może posiadać pełnej kontroli nad

² Rzecz jasna, wolna wola jako samodzielne zagadnienie filozoficzne uformowała się znacznie później, wraz z powstaniem koncepcji chrześcijańskiej. Rozważania nad wpływem determinizmu na ludzkie działanie (których konsekwencją jest trwający do dziś spór na temat istnienia i pojmowania wolnej woli) były przeprowadzane jednak już m.in. przez Chryzypa i na ich podstawie można formułować podstawy standardowego zarzutu wobec wolności.

determinantami pochodzącymi z zewnątrz, to nawet gdyby przyznać rację zwolennikom indeterminizmu, ludzka wolność skazana będzie na determinację przyczynową, tyle że tym razem znajduje się również na łasce przypadku – przyczyny niekonicznej. Przyczynowość jest zatem widziana przez inkompatybilistów jako kolejny zewnętrzny determinant, nieznaný przed jego wystąpieniem.

Zadeklarowanym zwolennikiem inkompatybilizmu jest natomiast Peter van Inwagen, który w *The Incompatibility of Free Will and Determinist* opowiada się za atrybutywną koncepcją wolnej woli przy założeniu istnienia alternatywnych możliwości działania³. Działanie wolne (a więc takie działanie, w którym podmiot posiada *faktyczną* możliwość zadziałania w odrębny sposób, jak również moc powstrzymania się od działania) stanowi zdaniem Inwagena bezwzględną podstawę przypisywania moralnej odpowiedzialności za czyn⁴. Nim przejdę do rozważań Fischera na temat powyższego problemu⁵, warto by głębiej objaśnić koncepcję alternatywnych możliwości działania, za którą opowiada się m.in. Inwagen.

W historii filozofii amerykańskiej szczególne miejsce wśród wyznawców poglądu o istnieniu alternatywnych możliwości działania zajmuje wspomniany już James. To w oparciu o przykłady niniejszego filozofa, badacze tacy jak chociażby Bob Doyle czy Robert Hilary Kane (libertarianizm) tworzyli własne modele działania wolnego, określając je jako modele dwuetapowe (*Two-Stage Models*), wzorowane na propozycji Jamesa⁶. Fischer również posługuje się koncepcją modelu dwuetapowego, dokonuje jednak w jego obrębie pewnych kluczowych mody-

³ “It seems to be generally agreed that the concept of free will should be understood in terms of the *power* or *ability* of agents to act otherwise than they in fact do. To deny that men have free will is to assert that what a man *does* do and what he *can* do coincide. And almost all philosophers agree that a necessary condition for holding an agent responsible for an act is believing that that agent *could have* refrained from performing that act”. P. van Inwagen, *The Incompatibility of Free Will and Determinist*, “Philosophical Studies”, 27, 1975 <http://web.nmsu.edu/~jvessel/van-inwagen-incompatibilism.pdf> [dostęp: 2.02.2015], s. 188.

⁴ Inwagen rozwija swą koncepcję wolnej woli w jej kompatybilności z determinizmem w swoich esejach o wolnej woli. W *The Concept of Freedom and Moral Responsibility* czytamy: “I shall attempt to formulate the problem in a way that takes account of this *fait accompli* by dividing the problem into two problems, which I will call the Compatibility Problem and the Traditional Problem. The Traditional Problem is, of course, the problem of finding out whether we have free will or whether determinism is true. But the very existence of the Traditional Problem depends upon the correct solution to the Compatibility Problem: if free will and determinism are compatible, and, *a fortiori*, if free will *entails* determinism, then there is no Traditional Problem, any more than there is a problem about how my sentences can be composed of both English words and Roman letters”. P. van Inwagen, *The Concept of Freedom and Moral Responsibility*, w: J. M. Fischer (red.), *Free Will. Critical Concepts in Philosophy*, Oxon 2005, <http://tinyurl.com/ngyby5t> [dostęp: 2.02.2015], s. 24. Dyskusja między Fischerem a Inwagenem: zob. J. M. Fischer, *Van Inwagen on Free Will*, “The Philosophical Quarterly”, 36 (143), http://www.andrew.mbailey.com/jmf/van_Inwagen_on_Free_Will.pdf [dostęp: 30.01.2015], 1986, s. 252–260.

⁵ Jak będę wykazywał, semikompatybilizm Fischera zajmować będzie odrębne stanowisko wobec inkompatybilizmu Inwagena.

⁶ B. Doyle, *Free Will: The Scandal in Philosophy*, Cambridge (Mass.) 2011, s. 160–164.

fikacji, które zostaną zaprezentowane w końcowej części artykułu. Reprezentantów niniejszej koncepcji wolnego działania można jednak wyróżnić zarówno po stronie kompatybilizmu, jak inkompatybilizmu.

2. Zaczątek problemu

Początki problematyki alternatywnych możliwości działań sięgają już dzieł Arystotelesa. Choć Stagiryta nie wypowiadał się wprawdzie bezpośrednio o możliwościach alternatywnego działania, sformułował on tezy na temat zasad przypisywania moralnej odpowiedzialności za czyn, które dla potrzeb opisu problematyki artykułu mogą i powinny być rozważone, a przynajmniej w zarysie przytoczone.

W *Metafizyce*⁷ Stagiryta spostrzega, iż spośród przyczyn kauzalnych, jakie opisuje, tj. materialnej (*causa materialis*), formalnej (*causa formalis*), sprawczej (*causa efficiens*) i celowej (*causa finalis*)⁸ należałoby wyróżnić również piątą, jaką stanowią przyczyny akcydentalne (nieokreślone). Przyczyna akcydentalna danej własności rzeczy pojawia się w momencie, gdy różne łańcuchy przyczynowe splątają się ze sobą⁹. Przyczyny akcydentalne mogą występować pojedynczo lub zbiorowo, aktualnie bądź potencjalnie. Akcydentalna przyczyna ogranicza się do sylogistycznej niekoherencji między daną własnością rzeczy a jej *causa formalis*¹⁰.

Samo zjawisko przypadku Stagiryta opisuje zaś dalej w księdze V, jako „(...) to, co przysługuje czemuś i może być prawdziwie orzekane, ale nie jest ani konieczne, ani stałe”¹¹. Utrzymuje tym samym, iż własności przedmiotów nie

⁷ Por. I. Dąbska, *Zarys historii filozofii greckiej*, Lublin 1993, s. 98–99.

⁸ Zob. Arystoteles, *Metafizyka*, przeł. K. Leśniak, ks. V, Warszawa 1983, s. 104–106; T. Czeżowski, *Jak powstało zagadnienie przyczynowości. Zarys jego rozwoju w filozofii starożytnej*, Wilno 1933, s. 34–35; I. Dąbska, dz. cyt., s. 101.

⁹ „(...) Na przykład Poliklet jest w pewnym sensie przyczyną posągu, a w innym sensie jest nią rzeźbiarz, bo tylko przypadkiem rzeźbiarz jest Polikletem. (...) Człowiek albo, ogólniej, zwierzę jest przyczyną posągu, ponieważ Poliklet jest człowiekiem, a człowiek jest zwierzęciem. Wśród tych przyczyn akcydentalnych jedne są dalsze, inne bliższe; na przykład gdyby się powiedziało, że przyczyną posągu jest biały wykształcony, a nie tylko Poliklet albo człowiek”. Arystoteles, *Metafizyka*, wyd. cyt., s. 106.

¹⁰ „Wszystko, co rzeczywiste, jest zdeterminowane przez przyczyny formalne i podpada pod tłumaczenie przyczynowe, ta zaś tylko między cechami istotnymi i przypadkowymi zachodzi różnica, że różnica jest przyczyna formalna jednych i drugich. Przypadkowość jest wyrazem *wielości* przyczyn formalnych w każdej substancji, nie zaś braku przyczyny”. T. Czeżowski, dz. cyt., s. 40–41.

¹¹ „(...) Na przykład, jeżeli kopiąc dół w celu zasadzenia drzewa, znajdzie skarb. To znalezienie skarbu jest dla człowieka, który kopał dół, przypadkiem; bo ani to nie wynika koniecznie z czegoś innego, ani nie jest następstwem czegoś, ani, jeżeli człowiek kopie, nie zawsze znajdzie skarb”. Arystoteles, *Metafizyka*, wyd. cyt., s. 147.

muszą wynikać w sposób konieczny z ich przyczynowego (formalnego) określenia, lecz również na skutek przypadku¹². „Dlatego też nie ma określonej przyczyny przypadku, istnieje tylko przyczyna przypadkowa, tzn. przyczyna nieokreślona”¹³. Arystotelesowska koncepcja przypadku pozwala na utrzymanie zasadności istnienia przyczyny sprawczej¹⁴ oraz, jak można wnioskować, wolnego procesu decyzyjnego, opartego na *możliwości* działania i nadania autodeterminacji za sprawą decyzji¹⁵. Tadeusz Czeżowski, odkrywając w poniższej koncepcji zaczątek trwającego po dziś dzień sporu dotyczącego wolności woli, stwierdza wręcz, że „(...) w filozofii Arystotelesa istnieje luka [K. R.], polegająca na braku teorii, która by łączyła należycie działanie przyczyn formalnych i przyczyn sprawczych, lub też celowości i konieczności biegu zjawisk w świecie”¹⁶. Właśnie tę lukę między determinacjami wykorzystują późniejsi indeterminiści i zwolennicy alternatywnych możliwości działania.

W *Etyce Nikomachejskiej* Stagiryta pisze natomiast, iż moralna odpowiedzialność za czyn przypada człowiekowi ze względu na moc jego woli do wykonania moralnie pięknego czynu lub zaniechania czynu haniebnego. Odnośnie do woli konkluduje, że „jeżeli (...) to twierdzenie wydaje się prawdziwe [tzn. że »od nas zależy«, czy działamy w sposób moralnie dobry lub zły] i nie trzeba nam sprowadzać naszych czynów do innych przyczyn, poza nami tkwiących, to i czyny, których przyczyna tkwi w nas samych, muszą same być w naszej mocy i zależeć od naszej woli”¹⁷. Arystoteles przypisuje więc moralną odpowiedzialność woli jednostce, która niezależnie od pokus, nawyków i motywów, miała władzę zanie-

¹² „Skoro zatem istnieją własności i przysługują rzeczom, a niektóre z nich przysługują tym rzeczom tylko w szczególnym miejscu i w określonym czasie, własność, która przysługuje rzeczy, ale nie dlatego, że była to ta właściwa rzecz albo czas tym właściwym czasem, a miejsce miejscem, własność ta będzie przypadkowa”. Tamże.

¹³ Tamże.

¹⁴ „Pozostaje niezeterminowana tylko ta część materii, która jeszcze nie jest rzeczywistą, albo innemi słowy – która przedstawia *możliwość* realizacji w przyszłości. Tak np. należy do materii pewnego człowieka, że postąpi w pewnej chwili tak lub inaczej; nie jest jeszcze rzeczywistością, przeto też nie jest zdeterminowane. Determinacja ma miejsce w chwili, gdy *możliwość* przechodzi w rzeczywistość (...) Nie ma natomiast przypadku w znaczeniu bezwzględnym, to jest przypadku, któryby polegał na zaprzeczeniu przyczynowości sprawczej: Każdy ruch, czyli przejście od możliwości do aktu, posiada przyczynę sprawczą”. T. Czeżowski, dz. cyt., s. 41–42.

¹⁵ „Wszystko co jest rzeczywiste, posiada przyczynę formalną, wszystko, co powstaje, posiada przyczynę sprawczą. W powstawaniu każdej rzeczy współdziałają przyczyny formalne, kształtujące rzeczywistość i przyczyny sprawcze, nadające *impuls* [K. R.] temu kształtowaniu (...). Cechy istotne są zarazem celowe, cechy przypadkowe należą do materialnego składnika substancji. Pierwsze tłumaczą się przez przyczyny formalne – idee; drugie natomiast tłumaczą się przez przyczyny sprawcze, stają się wyrazem niecelowych, »ślepych«, lecz koniecznych działań przyrody materialnej”. Tamże, s. 42.

¹⁶ Tamże, s. 43.

¹⁷ Arystoteles, *Etyka Nikomachejska*, w: *Dziela wszystkie*, t. 5, Warszawa 1996, 1113 b26–29.

chania danego czynu lub przyzwolenia na nie¹⁸. Koncepcję Stagiryty rozwijają zwolennicy koncepcji alternatywnych możliwości (przede wszystkim Kane)¹⁹.

3. H. G. Frankfurt i negacja zasady alternatywnych możliwości

Przechodząc do zagadnienia moralnej odpowiedzialności w filozofii Fischera należy niewątpliwie wspomnieć o jeszcze jednym filozofie, znacznie oddalonym czasowo od myśli antycznego Stagiryty, a mianowicie Harrym Gordonie Frankfurtu. Czytelnik z pewnością dostrzeże liczne analogie między dwoma reprezentantami różnych odmian kompatybilizmu. Przykłady, jakie przytacza twórca semikompatybilizmu (bazujące na eksperymentach myślowych Frankfurta) można równie dobrze badać na gruncie zwykłego kompatybilizmu, wnioski dotyczące moralnej odpowiedzialności za zaniechanie czynu będą jednak odmienne.

Fischer i Ravizza niejednokrotnie wzbogacają wnioski autora *Alternate Possibilities and Moral Responsibility* (1969)²⁰. W owym artykule Frankfurt negował możliwość, by moralna odpowiedzialność przypadała podmiotowi wyłącznie w przypadku, gdy ten „mógł postąpić inaczej”. Niniejsze zagadnienie stanowi będzie centralny punkt zainteresowań Fischera. Warto przyjrzeć się jednak, jak swą krytykę odpowiedzialności moralnej na podstawie alternatywnych możliwości działania przedstawił jego poprzednik (1969).

Zasadniczą konsekwencją poglądu o występowaniu alternatywnych możliwości działania jest przekonanie, iż w danej sytuacji podmiot może się zachować inaczej niż jest to konieczne. Ze względu na niezupełność determinizmu jest on wolny

¹⁸ Warto dodać, iż w opinii Arystotelesa samodzielne doprowadzenie się przez podmiot do stanu nieświadomości wykonywania czynu (np. poprzez upojenie alkoholowe) nie zdejmuje z niego moralnej odpowiedzialności za czyn, a kara za popełniony czyn jest podwójna, gdyż podmiot z własnej woli doprowadził się do stanu nieświadomości, choć później mógł mieć znacznie bardziej ograniczone pole wyboru. Zob. Arystoteles, *Etyka Nikomachejska*, wyd. cyt., 1274 b 19 i tenże, *Retoryka*, Warszawa 2008, 1402 b 9.

¹⁹ Zob. R. Kane, *The Significance of Free Will*, Nowy Jork 1996, s. 10–14; 33–37.

²⁰ Niniejszy tekst, jak również artykuł pt. *Freedom of the Will and the Concept of a Person* został przetłumaczony na język polski przez Justynę Nowotniak w *Fragmentach filozofii analitycznej* redagowanych przez Jacka Hołówkę. Por. H. G. Frankfurt, *Freedom of the Will and the Concept of a Person*, „The Journal of Philosophy”, 68 (1), 1971, <http://www.jstor.org/stable/2024717> [dostęp: 3.02.2015], s. 5–20; tenże, *Wolność woli i pojęcie osoby*, w: J. Hołówka (red.), *Filozofia moralności. Postanowienie i odpowiedzialność moralna*, przeł. J. Nowotniak, Warszawa 1997, s. 21–39; tenże, *Alternate Possibilities and Moral Responsibility*, „Journal of Philosophy”, 66 (23), 1969, s. 829–839; reprint: D. Pereboom (red.), *Free Will*, Indianapolis–Cambridge 2009, <http://people.nnu.edu/ktimpe/research/China/Frankfurt1.pdf> [dostęp: 3.02.2015], s. 156–166 i tenże, *Alternatywne możliwości i odpowiedzialność moralna*, w: J. Hołówka (red.), wyd. cyt., przeł. J. Nowotniak, s. 163–174.

(w znaczeniu: niezdeteterminowany w sposób konieczny oraz zdolny do podejmowania autonomicznych decyzji i działań na nich opartych)²¹. Teza o istnieniu alternatywnych możliwości działania nie jest reprezentowana wyłącznie przez krytyków determinizmu. Pojawia się również w tekstach zwolenników kompatybilizmu, głoszących, że pomimo zupełności determinizmu przyczynowego można wciąż zasadnie argumentować na rzecz istnienia wolnej woli. Jak już wspomniałem, przypadki Frankfurta (*Frankfurt-style cases* lub *Frankfurt counterexamples*) są dla tematyki artykułu o tyle istotne, że za pomocą eksperymentów myślowych wykazują brak niezbędności alternatywnych możliwości działań dla przypisywania podmiotowi moralnej odpowiedzialności za *jego* czyn. We współczesnej debacie między wolną wolą a zasadą alternatywnych możliwości przykłady Frankfurta można już z pewnością interpretować jako klasyczne.

Jak głosi zasada alternatywnych możliwości (*principle of alternative possibilities*), odpowiedzialność za wykonane działanie może być przypisywana podmiotowi jedynie pod warunkiem, iż mógł on postąpić inaczej²². Dalej, aby wykonanie alternatywnego działania było możliwe, determinizm (przyczynowy, o charakterze pełnym) musi być fałszywy (przesłanka indeterminizmu)²³. Argumentację wieńczy wniosek, iż do przypisywania podmiotowi odpowiedzialności za czyn niezbędne jest przyjęcie, iż determinizm jest fałszywy. Jak widać, standardowy argument za istnieniem wolnej woli reprezentuje postawę inkompatablistyczną. Przykłady Frankfurta (oraz nawiązujące do nich eksperymenty myślowe Fischera i Ravizy) godzą w powyższy schemat na korzyść istnienia moralnej odpowiedzialności. Dzieje się to natomiast kosztem symetryczności wolności podmiotu (rozumianej jako możliwość wykonania działania alternatywnego), co wyjaśnię niżej. Ukazane przykłady Frankfurta i Fischera można tym samym odczytywać jako odpowiedź kompatybilistów na inkompatablistyczną zasadę przypisywania moralnej odpowiedzialności.

Jeden z ważniejszych przykładów, jakie podaje autor *Alternate Possibilities and Moral Responsibility* dotyczy czterech Jonesów działających na skutek indywidualnej decyzji. Pierwszym trzem towarzyszy jednak groźba z zewnątrz, że

²¹ Warto wspomnieć w tym miejscu słynny przykład autorstwa Jamesa, w którym opisuje on swoją drogę powrotną do domu, pozostawiając sobie dowolny (w swym przekonaniu) wybór jednej z dwóch podobnych tras: Divinity Avenue oraz Oxford Street. James utrzymuje, iż tego, którą trasę ostatecznie wybierze, nie zdoła wykazać żaden zwolennik determinizmu. Zakłada jednak przy tym, iż jakąś mocą mógłby on dokonać powrotu w czasie i dokonać ponownie tego samego wyboru którego skutek będzie odrębny, co czyni argument Jamesa nader dyskusyjnym już u jego podstaw. Zob. W. James, *The Dilemma of Determinism*, w: W. James, *The Will to Believe and Other Essays in Popular Philosophy*, Londyn 1912, [dostęp: 3 grudnia 2012], <http://www.gutenberg.org/files/26659/26659-h/26659-h.htm>.

²² H. G. Frankfurt, *Alternate Possibilities and Moral Responsibility*, wyd. cyt., s. 158.

²³ Por. A. J. Noras, *Nicolaia Hartmanna koncepcja wolności woli*, Katowice 1998, s. 78–86.

działanie to skutkować będzie surową karą. Zakłada się przy tym, iż surowość kary skłoniłaby każdą rozsądną osobę do zaniechania planowanego przez nią czynu²⁴. Każdy przykład reprezentuje inny eksperyment myślowy dotyczący zasadności przypisywania moralnej odpowiedzialności za czyn. Jak pisze Stacy Armstrong: „Kluczem tego eksperymentu myślowego jest to, że wraz z wprowadzeniem surowej groźby czy przymusu, alternatywne opcje Jonesa zostały usunięte. (...) Frankfurt twierdzi, że jeśli uda nam się odnaleźć przykład, w którym Jones jest moralnie odpowiedzialny za takowy czyn, dowiedzimy tym samym, że zasada alternatywnych możliwości jest fałszywa”²⁵.

Przykład Jonesa₁ ukazuje człowieka nierozsądnego, skłaniającego się ku działaniu niezwłocznie po podjęciu decyzji, bez przemyślenia skutków swoich działań. Zdołał się więc oprzeć groźbie nie poprzez wysiłek woli czy ignorancję. Groźba została przez Jonesa₁ zignorowana, toteż zdaniem Frankfurta trudno uznawać, że pozbawiła ona Jonesa₁ alternatywnych możliwości oraz moralnej odpowiedzialności za czyn.

Odmienne postępuje zaś Jones₂. Ponieważ groźba kary za czyn go przeraża, niezwłocznie zmienia swoje działanie tak, aby uniknąć kary. Frankfurt zastrzega jednak, iż Jones₂ w napadzie swej paniki zapomniał zupełnie o działaniu, które planował do momentu usłyszenia groźby. Ponieważ Jones₂ całkowicie podporządkował się usłyszonej groźbie, dla sprawy przestają być istotne jego dotychczasowe intencje²⁶. Ważne pozostają jedynie motywy, którymi kierował się podejmując decyzję o działaniu (a zatem strach przed karą). Może być zatem moralnie odpowiedzialny za *decyzję*, jaką podjął przed usłyszeniem groźby, jednak moralna odpowiedzialność za *działanie* podporządkowana została zdaniem Frankfurta jedynie motywom, które bezpośrednio wymusiły na nim ostateczne działanie. Autor powyższego przykładu rozdziela odpowiedzialność podmiotu za decyzję, obarczając odpowiedzialnością tę, którą podmiot podjął samodzielnie i negatywnie tę, która została podjęta pod presją wywartą przez groźbę.

Jonesa₃ cechuje rozsądek i powściągliwość względem emocji. Usłyszana groźba wywarła na nim silne wrażenie, jednak ponieważ jeszcze przed usłyszeniem zapowiedzi kary sam zmodyfikował swoją decyzję, okazała się ona zbieżna z działaniem, jakie podjąłby podporządkowując się groźbie. Zgodność decyzji Jonesa₃

²⁴ H. G. Frankfurt, *Alternate Possibilities and Moral Responsibility*, wyd. cyt., s. 158.

²⁵ S. Armstrong, *Determination and the Assessment of Moral Responsibility*, materiały pokonferencyjne 6th Annual WCU Philosophy Graduate Student Conference, West Chester University 5.03.2011, https://www.wcupa.edu/_ACADEMICS/sch_cas.phi/media/Armstrong.pdf [dostęp: 3.02.2015].

²⁶ Por. S. Wykstra, *The Agent in Action: A Critique of Velleman*, stanford.edu, https://philosophy.stanford.edu/apps/stanfordphilosophy/files/wysiwyg_images/wykstra.pdf [dostęp: 2.02.2015], s. 2.

z treścią groźby jest zatem bez znaczenia, ponieważ już wcześniej zmodyfikował on swoje plany. Jak pisze Frankfurt: „To nie groźba doprowadziła go do działania, aczkolwiek stałoby się tak, gdyby wcześniej nie był on w posiadaniu dostatecznego motywu, by podjąć rozważne działanie”²⁷.

Frankfurt dostrzega dyskusyjność ostatniego przykładu i trudno się z nim nie zgodzić²⁸. Przykład trzeci nie rozstrzyga moim zdaniem jednoznacznie, która motywacja w jakiej mierze skłoniła Jonesa₃ do wykonania działania oraz czy nie zmieniłyby on swych planów ponownie, gdyby przedstawiono przed nim drugą groźbę, przeciwstawną pierwszej, a więc nakładającą dodatkową presję. Nie jest jasne również, czy groźba mogła stanowić jakąkolwiek presję dla Jonesa₃, skoro podjął on już decyzję i jako osoba konsekwentna (w założeniu) nie zamierzał z niej zrezygnować (przybliża to osobowość Jonesa₃ do Jonesa₁). Wiadomo jedynie, iż poprzednia motywacja Jonesa₃ (czyli zgodna z treścią groźby) wystarczyłaby do wykonania czynu, gdyby ten nie usłyszał zapowiedzi o surowej karze (jednak wzmocniona motywacja byłaby inna, co zauważa Frankfurt i co ma znaczący wpływ na klarowność wyводу). Groźba nie wywarła *de facto* (*in fact influence*) żadnego wpływu, co zdaniem Frankfurta nie pozbawia Jonesa₃ moralnej odpowiedzialności za czyn. „Uczyniłby to, co uczynił, nawet gdy nie sformułowano pod jego adresem żadnej groźby”²⁹.

Każdy z prezentowanych przykładów miał na celu wykazać, iż zasada, wedle której wystąpienie przymusu niweluje moralną odpowiedzialność podmiotu (*Doctrine of Coercion*) nie stanowi uszczegółowionej wersji zasady alternatywnych możliwości. Frankfurt wyróżnił sytuacje, w których przymus albo był nieskuteczny, albo na osobie działającej wciąż ciążyła moralna odpowiedzialność za przedsięwzięte działanie. Przykłady Frankfurta konstytuują kompatybilistyczne stanowisko w postrzeganiu moralnej odpowiedzialności, które doczeka się wielu rozwinięć i interpretacji (jednym z nich jest semikompatybilizm Fischera). Dla przypisywania moralnej odpowiedzialności ważniejszymi czynnikami są motywacja podmiotu, moment jego decyzji oraz indyferencja wobec różnego rodzaju presji i emocji niż *rzeczywista* możliwość działania alternatywnego. Wedle Frankfurta istnieją więc przykłady w których zasadnie można mówić o odpowiedzialności moralnej, podczas gdy podmiot nie był wolny wedle zasady alternatywnych możliwości (czyli nie mógł postąpić inaczej). „Gdy usprawiedliwiamy osobę, która została do czegoś zmuszona, czynimy to nie dlatego, że nie była ona w stanie postąpić inaczej. Nawet gdy jakaś osoba jest poddana działaniu przymusu wyklu-

²⁷ H. G. Frankfurt, *Alternatywne możliwości i odpowiedzialność moralna*, wyd. cyt., s. 166.

²⁸ Por. S. Armstrong, dz. cyt.

²⁹ H. G. Frankfurt, *Alternatywne możliwości i odpowiedzialność moralna*, wyd. cyt., s. 167.

czającego podjęcie przez nią jakiegokolwiek innego działania, może ona mimo to ponosić pełną odpowiedzialność moralną za to, co czyni”³⁰.

Słynny (a w opinii Frankfurta również rozstrzygający) kontrprzykład dla zasady alternatywnych możliwości (*counterexample to the principle of alternate possibilities*) stanowi historia Jonesa₄ i Blacka. Dotyczy on wspomnianej dwójki mężczyzn, z których drugi (Black) posiadał zdalną kontrolę nad zachowaniem pierwszego (Jonesa). Ponieważ przykład Frankfurta w znacznej mierze pokrywa się z Fischerowskim przykładem „mordercy” pozwolę sobie na ich syntezę, gdyż prowadzą do wspólnego wniosku, różnice między przykładami nie są zaś dla potrzeb artykułu istotne³¹. Przedstawiając sytuację możliwie najkrócej, Jones₄ zdecydował się strzelać do burmistrza, o czym poinformował Blacka. Ponieważ Black życzy sobie, aby Jones dopiął swych postanowień (gdyż są zgodne z planami Blacka), postanawia przyznać sobie możliwość kontroli nad działaniami Jonesa, gdyby ten zrezygnował ze swoich zamiarów. Sposoby niejawnego przymuszenia Jonesa do działania rozciągać się mogą od podania Jonesowi₄ środków odurzających, przez stosowanie hipnozy, po najczęściej wspomniane przez interpretatorów Frankfurta, mikroskopijne oddziaływania na procesy układu nerwowego Jonesa₄. Ważniejsze pozostaje, że jeżeli Jones₄ nie zrezygnuje ze swoich planów, Black nie będzie ingerował w jego działanie; pozbawi jednak Jonesa₄ możliwości działania alternatywnego, gdyby ten zdecydował się zmienić plany. „Założmy teraz, że Black w ogóle nie musi odkrywać kart, ponieważ Jones₄ sam z siebie wybiera i faktycznie podejmuje to właśnie działanie, którego oczekuje odeń Black. Wydaje się jasne, że w takim wypadku Jones₄ będzie ponosił dokładnie taką samą odpowiedzialność moralną za to, co robi, jaką ponosiłby w sytuacji, gdyby Black nie był gotów czynić określonych kroków (...)”³². Ponieważ działanie Jonesa₄ (już *post factum*) było rzeczywiście *jego* działaniem, niezależnie od tego, że *faktycznie*³³ nie mógł on postąpić inaczej, na mocy wniosków z poprzednich przykładów

³⁰ Tamże.

³¹ Przykłady różnicuje jedynie sytuacja popychająca pierwszego bohatera do zbrodni (przykład Frankfurta umożliwiał również zmuszenie podmiotu do działania godnego pochwały) oraz imiona bohaterów (Jones₄ zostaje zastąpiony Samem, zaś Black – Jackiem). Zob. tamże, s. 169–171 i J. M. Fischer, M. Ravizza, *Responsibility and Inevitability*, „Ethics”, 101 (2), <http://www.jstor.org/discover/10.2307/2381863?sid=21105812932283&uid=2&uid=4> [dostęp: 8.02.2015], 1991 i tychże, *Odpowiedzialność i nieuchronność*, w: J. Hołówka (red.), dz. cyt., przeł. J. Nowotniak, s. 183–185.

³² H. G. Frankfurt, *Alternatywne możliwości i odpowiedzialność moralna*, wyd. cyt., s. 170.

³³ Terminami „faktyczność” i „realność” posługują się konsekwentnie nawiązując do powyższych badaczy, choć w mojej opinii trafniej i ostrożniej byłoby mówić o potencjalności działania, gdyż wciąż stanowi ono jedynie uprawdopodobnioną alternatywę nie stroniącą od założeń, na które nie przysłałby niejeden zwolennik kompatybilizmu. Przykładowo: D. Dennett i A. Mele negocjują dalszą możliwość kontrolowania przez podmiot zdarzenia, w którym wystąpi przypadek (*chance*). Zob. H. G. Frankfurt, *Alternatywne możliwości i odpowiedzialność moralna*, wyd. cyt., s. 168 i B. Doyle, dz. cyt., s. 48.

przypada mu moralna odpowiedzialność za czyn. Powyższy przykład jest znacznie klarowniejszy od sytuacji Jonesa₃, ponieważ wprowadzenie kontrfaktycznego demona (*counterfactual demon*³⁴) oraz jego zewnętrznych motywów ułatwia ocenę sytuacji Jonesa₄ ukazując tym samym fałszywość zasady alternatywnych możliwości jako warunku moralnej odpowiedzialności za czyn. Kontrfaktyczność Blacka polega na tym, że choć jest on rzeczywisty, to jego interwencja przyjmuje charakter potencjalny, analogiczny w swoich skutkach do zachowania Jonesa₄, gdyby ten zrezygnował z oddania strzału.

W mojej opinii sprawa Jonesa₄ i Blacka pozostaje nierozwiązaną, ponieważ alternatywna możliwość działania będzie jedynie słuszna na etapie eksperymentu myślowego, wolność Jacka₄ natomiast nie zostaje należycie rozróżniona. Rozważając realny przypadek możliwości działania alternatywnego nie będziemy świadomi pełni zewnętrznych determinantów – chociażby takich, jak rola Blacka w przypadku Jonesa₄ – nie będziemy mogli więc mieć pewności, czy posiadamy rzeczywiste alternatywy, a nie jedynie alternatywne plany własnych działań. Dodatkowo, w mojej opinii sama wolność *działania* nie stanowi warunku wystarczającego dla moralnej odpowiedzialności za czyn. O wiele ważniejsza jest w tym wypadku wolność podejmowania *decyzji* oraz relacja między decyzją a działaniem³⁵. To decyzja a nie czyn stanowi czynnik rozstrzygający w przypisywaniu moralnej odpowiedzialności. Wolność działania pozostaje jej następstwem – nie zawsze możliwym do zrealizowania. Frankfurt oddziela pod kątem moralnym intencję czynu od jego realizacji. Gdyby Black wdrożył swój nikczemny plan, relacja między wolnością decyzji i działania u Jonesa₄ zostałaaby zaburzona i dokonałby on czynu innego od zamierzonego. Ponieważ Black od początku nie miał wpływu na wolność decyzji strzelającego oraz nie pozbawił go wolności działania, odpowiedzialność moralna Jonesa₄ nie wzbudza wątpliwości. Jones₄ mógł podjąć odrębną decyzję, choć nie mógł podjąć innego działania³⁶. Przesuwa to odpowiedzialność moralną z czynu na jego intencję, co byłoby o wiele trudniejsze do weryfikacji niż autorstwo dokonanego czynu. Relacja między intencją i czynem w przypadku Jonesa₄ nie pozostawia wątpliwości o jego odpowiedzialności moralnej. Dla moralnej oceny intencji należałoby jednak wprowadzić kontrprzykład Jonesa₅, któremu w analogicznej sytuacji zabrakłoby naboju w pistolecie, o czym ten przekonałby się naciskając spust. Wniosek z rozważań Frankfurta brzmi następująco: „(...) zasadę alternatywnych

³⁴ Zob. A. Moon, *The New Evil Demon, a Frankfurt-style Counterfactual Intervener, and a Subject's Perspective Objection: Reply to McCain*, „Acta Analytica”, 4 (29), <http://link.springer.com/article/10.1007%2Fs12136-014-0223-y#page-1> [dostęp: 7.02.2015], Dordrecht 2014.

³⁵ A. J. Noras, dz. cyt., s. 18–19.

³⁶ „Fakt, że jakaś osoba nie mogła uniknąć zrobienia czegoś stanowi wystarczający warunek tego, iż to uczyniła”. Por. H. G. Frankfurt, *Alternatywne możliwości i odpowiedzialność moralna*, wyd. cyt., s. 171.

możliwości należałoby zastąpić zasadą następującą: osoba nie jest moralnie odpowiedzialna za to, co uczyniła, o ile uczyniła to tylko dlatego, że nie mogła postąpić inaczej. Jak się wydaje, zasada ta nie wyklucza poglądu, iż odpowiedzialność moralna jest do pogodzenia z determinizmem³⁷. Jak już wspomniałem, wniosek Frankfurta nie uwzględnia dostatecznie relacji między wolnością decydowania i wolnością działania. Rozróżnienia to będzie kluczowe dla rozważań na temat moralnej odpowiedzialności i kontrfaktycznego interwenta.

4. Semikompatybilizm J. M. Fischera i asymetria moralnej odpowiedzialności

Przykłady Frankfurta ilustrowały wywód, iż alternatywne możliwości nie stanowią koniecznego warunku dla ponoszenia moralnej odpowiedzialności za czyn. Fischer podejmuje się dalszych rozważań na temat stosunku determinizmu do odpowiedzialności moralnej w perspektywie możliwości działań alternatywnych oraz analiz Frankfurta. Dla wieloaspektowego rozpatrzenia przypadków Frankfurta tworzy odrębne, dyskusyjne przykłady przypisywania moralnej odpowiedzialności. Wpierw jednak krótko o stanowisku autora artykułu *Responsibility and Inevitability* (1991)³⁸.

Semikompatybilizm stanowi postawę, wedle której moralna odpowiedzialność jest do pogodzenia z tezą determinizmu³⁹. Pomimo iż teza alternatywnych możliwości jest nie do pogodzenia z determinizmem przyczynowym, Fischer uważa, że semikompatybilistyczne rozwiązanie nie zagraża istnieniu wolnej woli⁴⁰. Jego stanowisko należy więc określić jako szczególny rodzaj kompatybilizmu⁴¹. Determinizm stanowić może zagrożenie dla istnienia moralnej odpowiedzialności, jednak nie poprzez eliminację alternatywnych możliwości. Wyjątek od powyższej

³⁷ Tamże, s. 173.

³⁸ Artykuł Fischera (napisany wspólnie z Markiem Ravizza) również doczekał się przekładu na język polski. Zob. J. M. Fischer, M. Ravizza, *Responsibility and Inevitability*, wyd. cyt. i tychże, *Odpowiedzialność i nieuchronność*, wyd. cyt., s. 183–210.

³⁹ Zob. tamże, s. 278.

⁴⁰ „The »semi« seems to imply that free will is incompatible with determinism, otherwise, why distinguish it from compatibilism? But John Martin Fischer, who originated the term, says *it has nothing to do with freedom* [podkr. aut.]. (...) Semicompatibilists are narrow compatibilists who are agnostic about free will and determinism. They think moral responsibility is compatible with determinism or indeterminism, if either is true.”. *Semicompatibilism*, The Information Philosopher, <http://www.informationphilosopher.com/freedom/semicompatibilism.html> [dostęp: 8.02.2015].

⁴¹ B. Blische i in., *Compatibilism*, <http://faculty.philosophy.umd.edu/PGreenspan/Crs/408w-compOR.pdf> [dostęp: 8.02.2015], s. 2.

reguły tyczy się sytuacji, w której podmiot decyduje się na zaniechanie działania – wówczas dla jego moralnej odpowiedzialności wymagana jest możliwość podjęcia działania alternatywnego.

Jak wspomniano wyżej, pierwszy przykład opisywany przez Fischera dotyczy sytuacji „Mordercy” (*Assassin*) o imieniu Sam⁴². Jest on analogiczny do przykładu Jonesa₄ i Blacka z tą różnicą, że czynu Jonesa₄ (Sama) nie będziemy rozpatrywać jako chwalebne, ze względu na zamiar oddania strzału w stronę burmistrza. Z kolei w Fischerowskim przykładzie „Bohatera” nie występuje żaden kontrfaktyczny interwent (*counterfactual intervent*) mogący znieść odpowiedzialność Matthew za chwalebne uratowanie topiącego się dziecka. Przykład „Bohatera” jest więc analogiczny do sytuacji, w której Jones₃ (przykład Frankfurta) postąpiłby w sposób chwalebny, ponieważ gdyby nawet zawahał się przed wykonaniem czynu, wyrzuty sumienia niewątpliwie skłoniłyby go do działania⁴³. Oba przykłady ilustrują, iż, zdaniem Fischera, zarówno pozytywna jak i negatywna ocena moralna czynu nie pociąga za sobą niezbędności istnienia alternatywnych możliwości działania, choć wymaga kontroli nad własnym działaniem ze strony podmiotu (tę ostatnią kwestię rozpatrzmy później). Obaj bohaterowie (Sam i Matthew) w przypadku zawahania się zostaliby przymuszeni (Sam – zewnętrznie, Matthew – poprzez nakaz moralny) do zadziałania wyłącznie w jeden sposób, na który wyrazili zgodę przed przystąpieniem do działania. Są jednak autorami własnych działań, dlatego przypisujemy im moralną odpowiedzialność za czyn.

Powyższe stwierdzenie pociąga za sobą krytykę Fischera wobec asymetryczności odpowiedzialności moralnej, za jaką opowiada się chociażby Susan Wolf (brak alternatywnych możliwości znosi odpowiedzialność jedynie za moralnie zły czyn)⁴⁴. Fischer powie natomiast, iż „(...) prawdziwa jest inna teza o asymetrii. Teza ta głosi, iż jakikolwiek sprawca może być moralnie odpowiedzialny za zrobienie czegoś, czego nie mógł uniknąć, to jednak nikt nie może być moralnie odpowiedzialny za to, że nie uczynił czegoś, czego nie mógł uczynić”⁴⁵. Fischer

⁴² W polskim przekładzie przykładu występuje imię Tom. Zob. J. M. Fischer, M. Ravizza, *Responsibility and Inevitability*, wyd. cyt., s. 258–259.

⁴³ Zob. tamże, s. 259–260.

⁴⁴ Teza Wolf, którą ilustruje przykład kleptomana i powiązana jest przede wszystkim z zagadnieniem teodycei, natomiast problematyka alternatywnych opcji działania w mojej opinii stanowi dla kompatybilistki trudność wtórną wobec problematyki determinacji decyzji oraz wartości, co autorka zawiera w pojęciu „wolności do bycia dobrym” (*freedom to be good*)⁴⁴. Autorka *Asymmetrical Freedom* rozdziela wolność decydowania od wolności działania, co Fischer dokonuje poprzez dychotomię kontroli nad działaniami. Zob. J. M. Fischer, M. Ravizza, *Responsibility and Inevitability*, wyd. cyt., s. 260–261 i S. Wolf, *Asymmetrical Freedom*, „Journal of Philosophy”, 77, 1980, http://www.sheffield.ac.uk/polopoly_fs/1.101509!/file/Wolf-Asymmetrical-Freedom.pdf [dostęp: 17.02.2015] s. 151–152 i 166 i por. A. Niemczuk, *Traktat o zlu*, Lublin 2013, s. 239–266.

⁴⁵ J. M. Fischer, M. Ravizza, *Responsibility and Inevitability*, wyd. cyt., s. 261.

wypowiada więc tezę asymetrii między niewolnym działaniem (*action*) i niewolnym zaniechaniem czynu (*omission*)⁴⁶.

5. Wobec zaniechań

Oдноśnie zaniechań użyteczne będą przykłady „Leniucha” (*Sloth*) i „Tańca deszczu” (*Rain Dance*), kreślące różnicę między odpowiedzialnością za decyzję, czyn oraz ich konsekwencje⁴⁷. Fischer zauważa, że John (tytułowy leniuch) jest jak najbardziej odpowiedzialny moralnie za *decyzję*, wedle której nie podjął się on ratowania (jak się okazało *rzeczywiście*) tonącego dziecka. Jest również odpowiedzialny za *brak działań* zmierzających do uratowania go. Nie będzie jednak odpowiedzialny za to, iż nie uratował dziecka, gdyż nawet gdyby podjął on odpowiednie działania, nie zdążyłby z ratunkiem. Analogicznym przypadkiem jest „Taniec deszczu” wykonywany przez Sue. Niezależnie od siły przekonania Sue o możliwości wpływania przez nią na pogodę oraz chęci zaszkodzenia okolicznym rolnikom poprzez nie wykonywanie tańca deszczu w okresie suszy, będzie ona odpowiedzialna moralnie jedynie za swoją decyzję oraz brak podjęcia prób przerwania suszy – co jednak nie przekłada się na odpowiedzialność za brak deszczu. Powyższe przykłady ukazują sytuacje, w których John i Sue powstrzymali się od wykonania dobrych czynów.

Alternatywą wobec powyższych będzie przykład „Drobniego rzezimieszka” (*Small thug*)⁴⁸, który wykazuje z kolei, iż nie należy przypisywać moralnej odpowiedzialności za konsekwencje działania w przypadku wystąpienia kontrfaktycznego interwenta (o którego istnieniu podmiot nie ma pojęcia, tak jak Sam i Jones₄ nie mieli pojęcia o planie Jacka i Blacka), niwelującego alternatywy działań. Wciąż jednak zaniechanie działania spowodowane jest decyzją podmiotu, który nie wprowadza planu rabunku w życie. Można go więc osądzać jedynie na podstawie działań, których zaniechał. Fischer broni jednak stanowiska wedle którego poza decyzjami i podejmowanymi działaniami jesteśmy również odpowiedzialni za ich konsekwencje. Dlatego też utrzymuje, iż moralna odpowiedzialność za zaniechanie działania pociąga za sobą konieczność istnienia alternatywy działania, co nie dotyczy moralnej odpowiedzialności za działanie samo. Pogląd ten wymaga dokonania duchowymii konsekwencji – pozwoli ona na rozróżnienie skutków decyzji (wykonane działanie jako jednostkowa konsekwencja) oraz

⁴⁶ Zob. tamże, s. 251–270.

⁴⁷ Zob. tamże, s. 261.

⁴⁸ Zob. tamże, s. 262.

skutków samego działania (konsekwencja jako powszechnik). Fischera interesować będą przede wszystkim konsekwencje jako powszechniki (*consequence-universals*)⁴⁹ oraz moralna odpowiedzialność za nie w sytuacjach, gdy podmiot nie mógł *faktycznie* postąpić inaczej.

Fischer przyjmuje, iż postawa zaniechania działania (w przeciwieństwie do działania za pośrednictwem decyzji) wymaga przyjęcia zasady alternatywnych możliwości. Jednostkową konsekwencją działania „Mordercy” jest strzelanie do burmistrza, konsekwencją powszechnikiem będzie zaś to, że burmistrz zostaje zabity. Inny przykład Fischera, w którym Elizabeth wystrzeliwuje raketę w kierunku Waszyngtonu (przykład analogiczny do Jonesa₄ i Blacka oraz Sama i Jacka) również ukazuje sytuację, w której dalsze konsekwencje są dla podmiotu nie do uniknięcia po wykonaniu działania (tu: zbombardowanie miasta), niezależnie od wystąpienia biernego, kontrfaktycznego interwenta (w tym przypadku Carli z drugą wyrzutnią)⁵⁰. Przykłady „Rakiety 1–3” (*Missile 1–3*) są przez Fischera opisywane różnorako, skłaniają mnie jednak do tego samego wniosku, iż to decyzja podmiotu i świadomość konsekwencji a nie możliwość wpływu na rozpoczęty ciąg zdarzeń (*causal pathway*) decyduje o zasadności przypisywania moralnej odpowiedzialności za czyn. Teza ta zdawałoby się broni ścisłej zależności między wolnością decyzji i moralną odpowiedzialnością kosztem wolności działania alternatywnego – broni zatem autonomii poprzez asymetryczność zasady alternatywnych możliwości, nie zaś jej negację, jak to czyni Frankfurt⁵¹.

6. Faktyczna kontrola przyczynowa i moralna odpowiedzialność

Dotychczas wykazywano brak niezbędności zasady alternatywnych możliwości działania dla przypisywania moralnej odpowiedzialności za czyn (o ile podmiot zdolny jest kontrolować własne działanie). Wyjątek stanowiło zaniechanie działania. Analogię między wolną wolą i moralną odpowiedzialnością Fischer ilustruje w kontekście sprawowania kontroli nad ciągiem przyczynowym, jaki dokonywać się będzie na skutek wolnej decyzji podmiotu (rozdzielony zostaje jednostkowy czyn oraz jego konsekwencja – powszechnik).

⁴⁹ Zob. tamże, s. 275.

⁵⁰ Zob. tamże, s. 263–264.

⁵¹ Por. *Ethical Fallacy*, The Information Philosopher, http://www.informationphilosopher.com/freedom/ethical_fallacy.html [dostęp: 19.02.2015].

Fischer podając przykład kursanta i instruktora jazdy samochodem⁵² różni kontrolę przyczynową (kierowanie samochodem przez kursanta Ala) i regulatywną (instruktor Bart zatrzymuje układ kierowniczy samochodu w przypadku, gdy Al zachowa się niezgodnie z poleceniami lub w sposób zagrażający ich bezpieczeństwu). Zgodnie z dotychczasowymi ustaleniami, warunkiem moralnej odpowiedzialności za czyn będzie posiadanie wyłącznie faktycznej kontroli przyczynowej. Teza ta wymaga jednak uściślenia, gdyż *faktyczna* kontrola przyczynowa nie zawiera w sobie kontroli regulatywnej, zatem Jones₄, Sam, Elizabeth lub Al są moralnie odpowiedzialnymi osobami, ponieważ posiadają możliwość *faktycznej* kontroli przyczynowej (*guidance control*) nad swoimi działaniami nie posiadając możliwości wolnego działania alternatywnego, które Fischer określa jako kontrolę regulatywną (*regulative control*), którą sprawują nad nimi Black, Jack, Carla lub Bart⁵³. Dla uściślenia opisu procesu faktycznej kontroli przyczynowej u Fischera należy przytoczyć przypadek słabej i mocnej „podatności na racje” (*reasons-responsiveness*)⁵⁴, „wrażliwości na działanie” (*sensitivity for action*)⁵⁵ oraz jego interpretacji dwuetapowego modelu wolnych działań (*Two-Stage Model*)⁵⁶.

Słabą podatność na racje autor ilustruje na przykładzie siły woli Sama, który mimo dostrzeganych racji nie zamierza postąpić inaczej. Silna podatność polega natomiast na możliwości działania alternatywnego na skutek dostrzeżenia wystarczających ku temu racji. Dla przypisywania odpowiedzialności moralnej wystarcza tedy słaba podatność na racje, jaka cechuje chociażby Sama, chociaż brak mu kontroli regulatywnej nad własnym działaniem⁵⁷.

Zagadnienie wrażliwości na działanie pozostaje natomiast dyskusyjna. Wątpliwości nastęrcza stosowalność wniosków Fischera i Frankfurta poza środowiskiem eksperymentów myślowych. Koncepcja wrażliwości na działanie określa występowalność „okoliczności nienormalnych” (*abnormal circumstances*) w eksperymentach, co pozwala na wyeliminowanie alternatywnych ciągów zdarzeń poza

⁵² Przykład kursanta i instruktora stanowi kolejną alternatywę dla ostatniego przykładu Frankfurta, inspirowany jest natomiast tekstem Nelsone Pike'a pt.: *Over-Power and God's Responsibility for Sin*. Zob. J. M. Fischer, M. Ravizza, *Responsibility and Inevitability*, wyd. cyt., s. 266–267.

⁵³ Zob. tyżże, *Responsibility and Control*, Cambridge 1998, <http://books.google.com/books?vid=ISBN0521480558> [dostęp: 19.02.2015] s. 31; 34–40; 54; 249 i T. O'Connor, *Free Will as Guidance Control*, Stanford Encyclopedia of Philosophy, 7.01.2002, <http://plato.stanford.edu/entries/freewill/#3.1> [dostęp: 22.02.2015].

⁵⁴ Zob. J. M. Fischer, M. Ravizza, *Responsibility and Inevitability*, wyd. cyt., s. 268.

⁵⁵ Zob. tamże, s. 272.

⁵⁶ Zob. tamże, s. 274.

⁵⁷ Zob. tamże, s. 267–271.

proponowane przez autora. Jednakże, w mojej opinii, rozpatrywanie rzeczywistych czynów nie pozwala nam jako obserwatorom na wyczerpanie zbioru determinantów mogących wpłynąć na relację między decyzją a zdarzeniem, co ma znaczący wpływ nie tylko na rozpatrywanie samych alternatyw ale również na jednoznaczne przypisanie roli nieprzewidzianych determinantów na działanie podmiotu (nie wspominając już o dyskusyjności wobec możliwości występowania samych alternatyw). Przykładem wystąpienia nienormalnych okoliczności mógłby być tedy niezaplanowany, nagły skurcz ręki podczas oddawania strzału zmieniający trajektorię lotu kuli, niezależny od decyzji podmiotu lub inne nieprzewidziane zdarzenie, które jedynie eksperyment myślowy jest zdolny eliminować.

Wrażliwość na działanie ilustruje najtrafniej przykład „Rakieta 3” (*Missile 3*). Ukazuje on, iż Joan, mimo możliwości zmienienia toru lecącej rakiety wycelowanej i wystrzelonej przez Elizabeth, nie będzie w stanie zapobiec zdarzeniu, iż rakieta ta uderzy w Waszyngton. Joan może jedynie wpłynąć na trajektorię lotu tak, aby rakieta uderzyła w dzielnicę B, ratując tym samym dotychczasowy obiekt celu rakiety (dzielnica A). Ponieważ omawiany ciąg zdarzenie nie jest sterowny (*responsive*)⁵⁸, tzn. Joan nie może zapobiec zbombardowaniu miasta. Może jedynie uchronić od urazu część miasta kosztem innej; nie jest więc moralnie odpowiedzialna za zbombardowanie miasta, czyli konsekwencję-powszechnik, choć pozostaje odpowiedzialna za decyzję o zmianę trajektorii lotu oraz za jej realizację. Fischer i Ravizza pozostają świadomi trudności wynikających z indywidualizacji modelu dwuetapowego⁵⁹.

7. Two-Stage Model wobec moralnej odpowiedzialności

Przedstawiane przez Fischera „dwu-etapowe podejście” (*Two-stage approach*) faktycznej kontroli przyczynowej wiąże się z koncepcją dwuetapowego modelu wolnych działań, jakiego bronią chociażby James, Kane, czy Doyle⁶⁰. Dychotomia, jaką przyjmują różne odmiany modelu dwuetapowego obejmuje z reguły rozróżnienie między podejmowaną decyzją (w tym: projektowaniem możliwych alternatyw) a wolitywnym etapem dążącym do realizacji czynu na podstawie podjętej decyzji. Oba poziomy rozpatrywane są przeto nierozdzielnie, choć

⁵⁸ Zob. tamże, s. 275.

⁵⁹ Zob. tamże, s. 273.

⁶⁰ Kwestię tę omawiam szerzej podczas krytyki założeń libertarianizmu Kane’a. Zob. K. Rójek, *Problem wolności w perspektywie libertarianizmu Roberta Kane’a*, w: L. Kopciuch (red.), *Współczesne i historyczne konteksty wolności*, Lublin 2013, s. 298–309.

etapowo. „W rezultacie teoria faktycznej kontroli przyczynowej nad konsekwencją obejmuje dwa etapy. W dalszym ciągu zdarzeń zobaczymy, że to dwuetapowe podejście pomaga należycie rozróżnić poszczególne przypadki odpowiedzialności za konsekwencje, które są nie do uniknięcia. Ważna jest również to, by przy rozważaniu odpowiedzialności za konsekwencje nie ujmować drugiego składnika w izolacji od pierwszego”⁶¹. Fischer koncepcję modelu dwuetapowego interpretuje przez pryzmat moralnej odpowiedzialności za czyn, różnicując mechanizm decyzyjny od mechanizmów pośredniczących między czynem a jego konsekwencjami. Ponieważ w odróżnieniu od powyższych myślicieli Fischer jest zadeklarowanym kompatybilistą, to semi-kompatybilistyczny model odpowiedzialności jego autorstwa obejmuje etap wolitywny oraz konsekwencje działań ze strony podmiotu.

8. Zakończenie

Faktyczna kontrola przyczynowa w ujęciu Fischera stanowi warunek wystarczający dla uznania podmiotu za moralnie odpowiedzialnego za swoje działanie. Zakłada ona występowanie w pierwszej kolejności słabej podatności na racje (podmiot nie jest skłonny zrezygnować ze swoich zamiarów). Po drugie, wymusza również uwzględnienie wrażliwości na działania, a zatem sterowności ciągu zdarzeń ze strony podmiotu (podmiot, aby być moralnie odpowiedzialnym za konsekwencję-powszechnik musi posiadać możliwość wpływania nie tylko na jednostkową konsekwencję, ale także na powiązany z nią *konieczny* skutek). Nieuchronność owego skutku-powszechnika wobec jednostkowego czynu zakłada semikompatybilistyczny model dwuetapowy Fischera. Można zatem wyprowadzić wniosek, iż *faktyczność* kontroli nad czynem Fischer ogranicza jedynie do sprawstwa czynu, który nie wymaga wykluczenia kontrfaktycznego interwenta (dopóki podmiot postępuje zgodnie z własnymi przekonaniem)! Wniosek ten, wykluczający konieczność istnienia alternatywnych możliwości dla przypisywania moralnej odpowiedzialności za czyn łączy myśl Fischera z tezą Frankfurta. Obie myśli różnicuje jednak teza Fischera, wedle której odpowiedzialność moralna za zaniechanie działania wymaga istnienia alternatywnego działania. Konkludując: w filozofii Fischera odpowiedzialność za działanie wymaga *faktycznej* kontroli przyczynowej, natomiast wolność działania alternatywnego stanowi warunek możliwości zaniechania czynu. Tezy te nie wykluczają, zdaje się, istnienia wolności decydowania, która to zdaniem autora semikompatybilizmu nie ma jednak nic wspólnego z problemem wolności.

⁶¹ Zob. J. M. Fischer, M. Ravizza, *Responsibility and Inevitability*, wyd. cyt., s. 274.

J. M. Fischer's semicompatibilism in the context of alternative possibility of actions

Summary

The article focuses on the question of the problem of moral responsibility in the context of John Martin Fischer semicompatibilism. The issue of the article includes Aristotle, Harry Gordon Frankfurt and others, within which Fischer and Mark Ravizza formulate a counterexample to solve Frankfurt-style case of "Counterfactual Interventer". The purpose of this article is to show the relationship between the principle of alternative possibilities and the legitimacy of assigning moral responsibility for the decision, act, omission and their consequences. Originality of Fischer and Ravizza solution situates the position of the two philosophers as a particular manifestation of contemporary compatibilism dispute concerning the freedom of the will and the relationship between determinism and autonomy of the person.

Key words: semicompatibilism, moral responsibility, compatibilism, free will, J. M. Fischer, H. G. Frankfurt

Słowa kluczowe: semikompatybilizm, moralna odpowiedzialność, kompatybilizm, wolność woli, J. M. Fischer, H. G. Frankfurt

Bibliografia

- Armstrong S., *Determination and the Assessment of Moral Responsibility*, materiały pokonferencyjne 6th Annual WCU Philosophy Graduate Student Conference, West Chester University 5.03.2011, https://www.wcupa.edu/_ACADEMICS/sch_cas_phi/media/Armstrong.pdf [dostęp: 3.02.2015].
- Arystoteles, *Retoryka*, przeł. H. Podbielski, Warszawa 2008.
- Arystoteles, *Etyka Nikomachejska*, przeł. D. Gromska, w: *Dzieła wszystkie*, t. 5, Warszawa 1996.
- Arystoteles, *Metafizyka*, przeł. K. Leśniak, Warszawa 1983.
- Blische B. i in., *Compatibilism*, <http://faculty.philosophy.umd.edu/PGreenspan/Crs/408w-compOR.pdf> [dostęp: 8.02.2015].
- Czeżowski T., *Jak powstało zagadnienie przyczynowości. Zarys jego rozwoju w filozofii starożytnej*, Wilno 1933.
- Dąbmska I., *Zarys historii filozofii greckiej*, Lublin 1993.
- Doyle B., *Free Will: The Scandal in Philosophy*, Cambridge (Mass.) 2011.
- Ethical Fallacy*, The Information Philosopher, http://www.informationphilosopher.com/freedom/ethical_fallacy.html [dostęp: 19.02.2015].
- Fischer J. M., Ravizza M., *Responsibility and Control*, Cambridge 1998, <http://books.google.com/books?vid=ISBN0521480558> [dostęp: 19.02.2015].

- Fischer J. M., Ravizza M., *Odpowiedzialność i nieuchronność*, w: J. Hołówka (red.), *Filozofia moralności. Postanowienie i odpowiedzialność moralna*, przeł. J. Nowotniak, Warszawa 1997, s. 183–210.
- Fischer J. M., Ravizza M., *Responsibility and Inevitability*, „Ethics”, 101 (2), <http://www.jstor.org/discover/10.2307/2381863?sid=21105812932283&uid=2&uid=4> [dostęp: 8.02.2015], 1991, s. 258–278.
- Fischer J. M., *Van Inwagen on Free Will*, “The Philosophical Quarterly” 36 (143), http://www.andrewmbailey.com/jmf/van_Inwagen_on_Free_Will.pdf [dostęp: 30.01.2015], 1986, s. 252–260.
- Frankfurt H. G., *Alternatywne możliwości i odpowiedzialność moralna*, w: J. Hołówka (red.), *Filozofia moralności. Postanowienie i odpowiedzialność moralna*, przeł. J. Nowotniak, Warszawa 1997, s. 163–174.
- Frankfurt H. G., *Wolność woli i pojęcie osoby*, w: J. Hołówka (red.), *Filozofia moralności. Postanowienie i odpowiedzialność moralna*, przeł. J. Nowotniak, Warszawa 1997, s. 21–39.
- Frankfurt H. G., *Freedom of the Will and the Concept of a Person*, „The Journal of Philosophy”, 68 (1), 1971, <http://www.jstor.org/stable/2024717> [dostęp: 3.02.2015].
- Frankfurt H. G., *Alternate Possibilities and Moral Responsibility*, „Journal of Philosophy”, 66 (23), 1969, s. 829–839; reprint: Pereboom D. (red.), *Free Will*, Indianapolis–Cambridge 2009, <http://people.nnu.edu/ktimpe/research/China/Frankfurt1.pdf> [dostęp: 3.02.2015], s. 156–166.
- Inwagen P. van, *The Concept of Freedom and Moral Responsibility*, w: Fischer J. M. (red.), *Free Will. Critical Concepts in Philosophy*, Oxon 2005, <http://tinyurl.com/ngyby5t> [dostęp: 2.02.2015].
- Inwagen P. van, *The Incompatibility of Free Will and Determinism*, “Philosophical Studies”, 27, 1975, s. 185–199, <http://web.nmsu.edu/~jvessel/van-inwagen-incompatibilism.pdf> [dostęp: 2.02.2015].
- James W., *The Dilemma of Determinism*, w: W. James, *The Will to Believe and Other Essays in Popular Philosophy*, Londyn 1912, [dostęp: 3 grudnia 2012], <http://www.gutenberg.org/files/26659/26659-h/26659-h.htm>.
- Kane R., *The Significance of Free Will*, Nowy Jork 1996.
- Moon A., *The New Evil Demon, a Frankfurt-style Counterfactual Intervener, and a Subject’s Perspective Objection: Reply to McCain*, „Acta Analytica”, 4 (29), <http://link.springer.com/article/10.1007%2Fs12136-014-0223-y#page-1> [dostęp: 7.02.2015], Dordrecht 2014.
- Niemczuk A., *Traktat o zlu*, Lublin 2013.
- Noras A. J., *Nicolaia Hartmanna koncepcja wolności woli*, Katowice 1998.
- O’Connor T., *Free Will as Guidance Control*, Stanford Encyclopedia of Philosophy, 7.01.2002, <http://plato.stanford.edu/entries/freewill/#3.1> [dostęp: 22.02.2015].

Rojek K., *Problem wolności w perspektywie libertarianizmu Roberta Kane'a*, w: Kociuch L. (red.), *Współczesne i historyczne konteksty wolności*, Lublin 2013, s. 298–309.

Semicompatibilism, The Information Philosopher, <http://www.informationphilosopher.com/freedom/semicompatibilism.html> [dostęp: 8.02.2015].

Wolf S., *Asymmetrical Freedom*, „Journal of Philosophy”, 77, 1980, http://www.sheffield.ac.uk/polopoly_fs/1.101509!/file/Wolf-Asymmetrical-Freedom.pdf [dostęp: 17.02.2015].

Wykstra S., *The Agent in Action: A Critique of Velleman*, stanford.edu, https://philosophy.stanford.edu/apps/stanfordphilosophy/files/wysiwyg_images/wykstra.pdf [dostęp: 2.02.2015].

Krzysztof Rojek – magister filozofii, obecnie doktorant w Zakładzie Filozofii Współczesnej UMCS w Lublinie; e-mail: krzysztof.rojek23@gmail.com